

ОТДѢЛЪ II.

1. КРИΤΙΚΑ.

Sir Rennel Rodd, *The princes of Achaia and the Chronicles of Morea*. A study of Greece in the middle ages. London 1907 (εις τ. 2, εκ σελ. XVI + 301 + 334).

Α'.

Ἀπὸ τῶν μεγάλων σκαπανέων τῆς ιστορίας τῆς φεουδαλικῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς ἐπακολούθησαν τὴν Δ' σταυροφορίαν, τοῦ Buchon καὶ τοῦ Hopf, δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅτι οὐδέποτε εἰσήγησεν ἐντελῶς ἡ περὶ αὐτῆς ιστορικὴ ἔρευνα. Τοὺς ἀρχηγέτας τούτους ἠκολούθησαν ὁ Φίνλαυ, Χέρτσβεργ, Γρηγορόβιος, ἐρευνῶνται καὶ οὗτοι εὐρυμαθεῖς τῶν μεσαιωνικῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐκ τούτων δὲ πάλιν πολλοὶ ὠφελήθησαν, ἄλλοι ἀπλῶς εὐσυνόπτως συγκεφαλαιώσαντες τὴν ἔκθεσιν ἐκείνων, ἄλλοι, ὀλιγώτεροι ὅμως, καὶ ἴδιον τι προσθέσαντες ¹⁾.

Ἰδίως δ' ἐπ' ἐσχάτων ἀρχίζει ἡ Βυζαντινὴ ἐπιστήμη μετ' ἐνδιαφέροντος νὰ ρίπτῃ τὸ βλέμμα εἰς τὴν σκοτεινὴν, ἀλλ' ἐξόχως ἑλκυστικὴν ταύτην ἐποχὴν τοῦ ΠΓ', ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος, κατὰ τὸν ὅποιον ἦλθον εἰς ἐπικοινωνίαν καὶ ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν δύο διάφοροι κόσμοι, ἴδιον ἐκάτερος βίον καὶ ἴδιον πολιτισμὸν ἀπὸ σιῶνων ἔχοντες διαμορφώσει.

Ἰδιαιτέρως δὲ προσήκει νὰ μνημονεύσω ἐκ τῶν νεωτάτων ἐρευνητῶν, διὰ τὸ πρωτότυπον τῶν εἰσφερομένων εἰδήσεων, τὰ ἔργα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γουσταύου Schlumberger, τὴν Νομισματικὴν τῆς Λατινικῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίως τὰς Φραγκικὰς ἡγεμονίας τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὰς ἐργασίας τῶν ἡμετέρων Ἰ. Ρωμανοῦ, Ἀντ. Μηλιαράκη καὶ Σπ. Λάμπρου, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ Νέου Ἑλληνομνημονοῦ αὐτοῦ παρέχει πλούτον ἀνεκμετάλλευτον νέου ὕλικου. Ὁ Ἑρνέστος Gerland ἐπιχειρεῖ νέαν ἐπεξεργασίαν τῆς Ἱστορίας τῆς Λατινικῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τῇ βάσει καὶ ἰδίων ἐρευνῶν καὶ τῶν χειρογράφων τοῦ Hopf. Ὁ Schlumberger καὶ δι' ἄλλων ὠρζίων

1) Λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῶν περὶ τῆς φεουδαλικῆς Ἑλλάδος ἐργασιῶν καὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν βλ. εἰς τὰ ἐσχάτως ἐκδοθέντα Χρονικά μου τοῦ Μορέως, σ. 484 ἐξ., καὶ δι' 490 ἐξ.

ἀφηγήσεων, ιδίως διὰ τῶν Ἀμογαβάρων αὐτοῦ, ὁ Κάρολος Diehl διὰ τοῦ νεωστὶ ἐκδοθέντος Β' τ. τῶν Figures byzantines, εἰς ὕψος γλαφυρὸν καὶ εἰς σελίδας ἐκθέσεως ἀνθρῶς καθιστάνουσι γνωρίμους εἰς εὐρύτερον κύκλον λογίων μορφὰς περιέργους καὶ ἐπεισὸδια ἐλκυστικὰ τῶν κεκινημένων ἐκείνων χρόνων.

Ὡς πρὸς δὲ τὴν κυριωτάτην πηγὴν τῶν χρόνων τούτων, τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως, κατέχοντες ἤδη κριτικὴν ἐκδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου (1901) ὑπὸ τοῦ Ἀμερικανοῦ λογίου John Schmidt φιλοπονηθεῖσαν, ἡ ὁποία, προῖόν ἐργασίας μακρᾶς, παρὰ τὴν ὑπερκριτικὴν αὐτῆς, θ' ἀπομείνῃ ἡ βᾶσις τῆς μελέτης τοῦ πελοποννησίου χρονογράφου. Ἀσπασίως δὲ περιμένομεν καὶ νέαν ἐκδοσιν τοῦ Γαλλικοῦ κειμένου, τὴν ὁποίαν, πεπαλαιωμένης ἤδη τῆς τοῦ Buchon (1845), καιρὸς ἦτο ν' ἀναλάβῃ νεαρὸς Γάλλος ἐπιστήμων, καὶ ὄντως παρασκευάζει αὐτὴν, ἄριστα εἰς τὸ ἔργον παρεσκευάσμενος, ὁ κ. Jean Longnon, ἀπόφοιτος τῆς École des Chartes.

Χόριν δὲ τῆς πληρεστέρας ἀναγραφῆς, ἃς μοι ἐπιτραπῇ νὰ μνημονεύσω καὶ τὸ ἰδικά μου Χρονικά τοῦ Μορέως¹⁾, τμήμα, διάγραμμα οὕτως εἰπεῖν εὐρείας ἐργασίας, ἀπὸ τῆς ἐν τῇ École Normale διατριβῆς μου ἀρξαμένης, περὶ τὴν ἱστορίαν, τὴν τέχνην καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς Φεουδαλικῆς Ἑλλάδος.

* * *

Ἡ χώρα τοῦ Γίββωνος καὶ τοῦ Φίνλαῦ ἔμεινεν ἡ περισσότερον ξένη τῆς περὶ τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλλάδα ἐπιστημονικῆς κινήσεως. Τὴν μακρὰν ἀπὸ τοῦ Φίνλαῦ σιωπὴν (1851) διέκοψαν σύγχρονοι βραχεῖαι διατριβαί, ἡ τοῦ H. Tozer περὶ τῶν Φράγκων ἐν τῇ Πελοποννησῷ (1883), καὶ ἡ τοῦ J. Bury περὶ τῶν Λομβαρδῶν καὶ Ἑνετῶν ἐν Εὐβοίᾳ, ἡ πρώτη μάλιστα σύνοψις ἀπλῆ τοῦ Φίνλαῦ καὶ τοῦ Χέρτσβεργ²⁾.

Ἦδη παρὰ τοῖς Ἀγγλοῖς ἐγείρεται ζῶηρον τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν φραγκοκρατηθεῖσαν Ἑλλάδα. Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ ἀνέλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς καὶ τὰς μελέτας ταύτας, ἐδημοσιεύθησαν δὲ εἰς τὸ περιοδικὸν αὐτῆς διατριβαὶ περὶ μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἔνθερμος φίλος καὶ τῶν μνημείων τούτων καὶ τῆς Ἑλλάδος κ. Γ. Μίλλερ καταγίνεται μετ' ἀγάπης εἰς τὰς ἐρεῦνας ταύτας. Πρὸ ὀλίγων δὲ μηνῶν συνέστη ἐν Λονδίῳ, ἐν ἐνώσει μετὰ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, Σύνδεσμος λογίων Ἀγγλων, ὁ ὁποῖος σκοπὸν ἔχει τὴν ἐξερεύνησιν τῶν Βυζαντινῶν μνημείων, συνάμα δὲ καὶ τῶν φραγκικῶν ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις λειψάνων.

Ταύτης τῆς παρὰ τοῖς Ἀγγλοῖς ἀγάπης πρὸς τὴν φραγκοβυζαντινὴν Ἑλλάδα τεκμήριον ἐξάρετον εἶναι καὶ τὸ προκείμενον βιβλίον τοῦ κ. Rennel Rodd. Ὁ Ἀγγλος λόγιος παρέχει εἰς ἡμᾶς βιβλίον διτομον λόγου ἄξιον, τὸ ὅποιον, μὲ τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως πρὸ πάντων ἀνὰ χεῖρας, μὲ τρόπον σαφῆ καὶ ἀφηγηματικόν, ἐκθέτει ἀρκούντως λεπτομερῶς τὴν ἱστορίαν τῶν Φράγκων πριγκίπων, οἱ ὅποιοι ἐκυβέρνησαν τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν (terre de con-

1) Ἡ μελέτη αὕτη κατέχει ὅλον σχεδὸν τὸ δ' τεῦχος τοῦ 5' τ. (1906) τοῦ Δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, σ. 452—676,

2) Ἀδαμαντίου, ἔνθα ἄν. σ. 493,2.

queste») τοῦ Μορέως, — ἱστορίαν ἢ ὁποία, ὡς κηρύττει δικαίως ὁ συγγραφεύς, ἀποτελεῖ «μῖαν ἀπὸ τὰς λαμπρότερας σελίδας τῶν χρονικῶν τῆς ἀνθρωπότητος» (II, σ. 265).

*
* *

Πρὶν ἢ προβῶ εἰς τὰς παρατηρήσεις μου περὶ τοῦ ἀγγλικοῦ τούτου βιβλίου, θεωρῶ σκόπιμον νὰ χαράξω σύντομον σκιαγραφίαν τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ θὰ εὐοδώσῃ καὶ τὸ ἔργον τῆς κρίσεώς μου.

Εἰς βραχεῖα προλεγόμενα ἐκθίεται ὁ συγγραφεύς καὶ τὸν σκοπὸν καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του. Εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικὴν πρεσβείαν ἐργαζόμενος ἔσχεν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὸν ὠραῖον τόπον τῆς Ἑλλάδος, καὶ νὰ λάβῃ ζωρὸν ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς ἄνδρας ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἐξήσαν, ἔδρασαν καὶ ἀπέθανον εἰς τὰ κάστρα, τὰ ἐσπαρμένα ἀνὰ τοὺς Μεσσηνιακοὺς λόφους, ἀνὰ τὰς ἀκρωρείας τῆς Λακωνίας καὶ εἰς τὸ Ἀρκαδικὸν ὄροπέδιον. "Ὅτε δὲ ἔπασεν εἰς τὰς χεῖράς του τὸ Γαλλικὸν κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, θελχθεὶς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ, ἤρχισε νὰ ἐρευνᾷ καὶ ἄλλας πηγὰς καὶ νὰ ἀνθολογῇ παντοῖον ὕλικόν. Οὕτω συνέλαβε τὴν εὐρείαν φιλοδοξίαν νὰ ὑφάνῃ τὴν ἱστορίαν τῶν Φράγκων δυναστῶν τῶν Ἀθηναίων, τῆς Ἀχαΐας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, καὶ τῶν ποικίλων κυριαρχῶν τῶν νήσων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑνετίας. Ἦναγκάσθη ὅμως νὰ περιορίσῃ τὴν φιλοδοξίαν του καὶ νὰ λάβῃ ὡς θέμα κεντρικὸν τὴν Ἀχαΐαν, περὶ τὴν ὁποίαν νὰ περισυγκεντρώσῃ καὶ εἰδήσεις περὶ τῶν ὁμῶρον φεουδαλικῶν κρατῶν.

Μόνην ἱστορίαν τῆς Ἀχαΐας ἐγνώρισε τὴν τῆς Guldenkrone, τὴν Achaïe Féodale, ἢ ὁποία δὲν τοῦ ἐφάνη, ὅτι καθίστα περιττὴν περαιτέρω μελέτην. "Ὅχι μόνον δὲν καθίσταται περιττὴν, προσθέτω καὶ ἐγώ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργον τῆς εὐγενοῦς Γαλλίδος εἶναι μικροῦ λόγου ἄξιον. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ πόσον δύσπεπτος εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Hopf, ἢ «τεθαμμένη εἰς τὰς κατακόμβας τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Ersch καὶ Gruber», — θὰ ἴδωμεν, ὅτι ἀνάγκη ἀληθῆς εἶναι ἡ συγγραφὴ μιᾶς Ἱστορίας τοῦ Πριγκιπάτου τοῦ Μορέως. Τὸ οὗτω λαβὼν γένεσιν βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο τόμους. Ὁ πρῶτος περιέχει τὴν ἱστορίαν τῶν πριγκιπῶν τῆς Ἀχαΐας κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀρχῆς τῶν Φράγκων, κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἀγώνων, τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ τῆς διοργανώσεως τοῦ πριγκιπάτου, τὴν γνησίαν γαλλικὴν περίοδον τῆς ἐπὶ τῶν Βιλλαρδουίνων ἀκμῆς τοῦ πριγκιπάτου. Ὁ τόμος οὗτος κλείει μὲ τὸ τέλος τῆς ἡγεμονίας τοῦ πρώτου συζύγου τῆς κόρης τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, — τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ, σχεδὸν δηλαδὴ μὲ τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Τὸ κείμενον τοῦτο περιλαμβάνει γεγονότα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς κατακτήσεως, 1205, ἕως τὸ 1292, ἕως τῆς συμμαχίας τοῦ πρίγκιπος Φλωρεντίου τοῦ Ἀναγαυικοῦ μετὰ τοῦ δεσπότη τῆς Ἀρτης κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (βλ. Ἀδαμαντίου, Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως σ. 519). Εἰς τὸν Β' δὲ τόμον διηγεῖται ὁ κ. Rodd γεγονότα ἀπὸ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Φλωρεντίου τοῦ Ἀναγαυικοῦ, ἀπὸ τοῦ 1289, ἕως τοῦ τέλους τῆς Φραγκικῆς ἐν Μορέῃ κυριαρχίας, ληγουσας ὀριστικῶς μετὰ τοῦ πρίγκιπος Ζαχαρίου Κεντηριώτου, καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παλιν-ορθώσεως τῶν Παλιολόγων, τῶν μέσων τοῦ πρώτου ἡμίσεος τῆς 13^{ης} ἐκ.

Παρακολουθεῖ ἐπομένως καὶ εἰς τὸν Β' τόμον ὁ συγγραφεὺς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ὅχι τὴν περατωθεῖσαν ἤδη Ἑλληνικὴν παραλλαγὴν, ἀλλὰ τὴν Γαλλικὴν καὶ τὴν Ἀραγωνικὴν. Διότι ἡ μὲν πρώτη συνεχίζει τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν μέχρι τοῦ 1304, ἡ δὲ Ἀραγωνικὴ καὶ ἀρκετὸν μετέπειτα μέχρι τοῦ 1377, ἥτοι σχεδὸν ἕως τῆς τελευταίας φάσεως τῆς ἱστορίας τοῦ πριγκιπάτου, τῆς δυνάστεως καὶ πτώσεως τῆς ἐν τῷ Μορέῳ ἀρχῆς τῶν Φράγκων.

* * *

Τοῦτο εἶναι τὸ πλαίσιον, πλαίσιον ἀνθρώπινον εἰς ἱστορικὰ γεγονότα, ἐν τῷ ὁποίῳ περικλείει ὁ συγγραφεὺς τὸ βιβλίον του, καὶ αὕτη ἡ ἐξαιρετικὴ πλουσία ἱστορικὴ περίοδος, τὴν ὁποίαν προέθετο νὰ ἐξιστορήσῃ.

Βραχύτατα ἤδη μνημονεύω ποῖα εἶναι τὰ οὐσιωδέστατα ἱστορικὰ γεγονότα, καὶ ποῖα αἱ σπουδαϊόταται ἱστορικαὶ μορφαί, αἱ ὁποῖαι κινουῦνται εἰς τὸ πλαίσιον τοῦτο.

Ἀκολουθῶν ὁ συγγραφεὺς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, διηγεῖται, ὥς καὶ ἐκεῖνο, ἐν Προλόγῳ, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει δύο κεφάλαια, τὰ πρὸ τῆς ἐν τῷ Μορέῳ ἐγκαταστάσεως τῶν Φράγκων γεγονότα. Αἱ συνεννοήσεις τῶν βαρῶνων τῆς Δύσεως πρὸς συγκρότησιν τῆς Δ' σταυροφορικῆς στρατιᾶς ἀνοίγουσι τὴν ἀφήγησιν καὶ ἐπακολουθοῦσι τὰ κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔπειτα δὲ ἡ κατὰ συνέπειαν αὐτῆς διανομὴ τοῦ Ἑλληνικῶν χωρῶν μεταξὺ τοῦ σταυροφόρων καὶ οἱ ἀγῶνες αὐτῶν πρὸς ἐγκατάστασιν ἐν ταῖς χώραις τῆς παλαιᾶς εὐκλείας. Διεξέρχεται τὸν μαρμαρῶδη βίον τῶν δύο κυριωτάτων φεουδαλικῶν κρατῶν, — τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, — καταλήγει δὲ τὸν πρόλογον τοῦ κυρίου θέματός του ἀφηγούμενος διὰ βραχέων τοὺς ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀνακτῆσιν τῶν κατακτηθέντων.

Ταῦτα φέρουσι τὸν συγγραφέα εἰς τὸ κύριον αὐτοῦ θέμα, τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Γ' κεφάλαιον, πραγματευόμενον περὶ τῆς κατακτήσεως μέρους τοῦ Μορέως, καὶ περὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ πριγκίπων τοῦ Γοδοφρείδου Α' καὶ Γοδοφρείδου Β' Βιλλαρδουίνων. Ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ τῆς πρώτης ἀντιστάσεως τοῦ κατακτωμένου λαοῦ, περὶ τῆς διανομῆς τῆς κατακτηθείσης χώρας, περὶ τῆς πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχὰς ἐριδος, καὶ τέλος περὶ τῆς εὐδαιμονίας τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τὸν Β' Βιλλαρδουῖνον.

Πρὶν ἀφηγηθῇ ὁ συγγραφεὺς τὴν μεστὴν γεγονότων ἡγεμονίαν τοῦ πρίγκιπος Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, κάμνει, εἰς τὸ Δ' κεφ., ἐκδρομὴν πέραν τοῦ ἰσθμοῦ ἐξετάζων τὰ κατὰ τὴν Ἀττικὴν, τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν Εὐβοίαν. Παρατηρήσεις περὶ τῆς τοπογραφίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν φραγκικῶν βρωνιδῶν τοῦ Μορέως κλείουσι τὸ κεφάλαιον τοῦτο.

Τὸ μακρότατον, ὡς εἰκός, μέρος τοῦ ἀγγλικοῦ βιβλίου, κατέχον τὸ Ε' καὶ ΣΤ' κεφ., εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἡγεμονίαν τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, τοῦ ἡγεμόνος ἐκείνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἀρχὴ τῶν Φράγκων ἐφθασεν εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἀκμὴν. Πρῶτον ἐξιστοροῦνται οἱ ἀγῶνες τοῦ Γουλιέλμου πρὸς εὕρυνσιν τοῦ κράτους αὐτοῦ, καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ κτίσις νέων κάστρων, τοῦ Μυστρά, τῆς Μάνης καὶ τοῦ Λεῦτρου. Κατόπιν ἔρχονται τὰ σπουδαῖα γεγονότα, τὰ ὁποῖα πληροῦσι τὴν ἀξιωμακρόνουν ταύτην ἡγεμο-

νίαν: αἱ ἀξιώσεις τοῦ πρίγκιπος ἐπὶ τῆς Εὐβοίας, ἡ μάχη τοῦ Καρυδίου παρὰ τὰ Μέγαρα, ἡ διαμάχη τοῦ δεσπότου τῆς Ἡπείρου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Παλαιολόγον, καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς Πελαγονίας, ἡ ἀποληξασα εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ πρίγκιπος, καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν ταύτης ἐναρχίς τῆς πτώσεως τῆς φραγκικῆς ἰσχύος καὶ ἡ ἀνάκυψις τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου.

*
* *

Ἐντεῦθεν, ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, ἡ ἱστορία τοῦ πριγκιπάτου καθίσταται περιπλοκωτέρα, συχνότεραι αἱ διαδοχαὶ εἰς τὴν ἀρχήν, καὶ ἡ Ἀχαΐα θέατρον διαμαχῶν καὶ ἀγώνων μεταξὺ τῶν ποικιλιγνύμων ἀπαιτητῶν αὐτῆς. Ὁ Β' τ. τοῦ βυβλίου διηγεῖται τὴν τετραραχμένην ταύτην περίδον τῆς ἐν τῇ Μορέᾳ φραγκοκρατίας, κατὰ τὴν ὁποίαν μικρὸν κατὰ μικρὸν κλίνει αὕτη πρὸς τὴν δύσιν αὐτῆς (1290—1430).

Ἡ διὰ τὸ πριγκιπάτον εὐεργετικὴ ἡγεμονία τοῦ Φλωρεντίου τοῦ Ἀναγαικού, τοῦ τελευταίου τούτου ἀληθοῦς περιπλανωμένου ἱππότου τοῦ Βορρᾶ ἀντάς χώρας τῆς Ἀνατολῆς, δευτέρου συζύγου τῆς Ἰσαβέλλας Βιλλαρδουίνης, ἀποτελεῖ τὸ Η' κεφάλαιον. Εἰς τὸ Θ' κεφ. ὁ συγγραφεὺς διηγεῖται τὰ ἐπὶ τῶν ἡγεμόνων Φιλίππου τοῦ Σαβαυδικοῦ, Γ' συζύγου τῆς Ἰσαβέλλας, καὶ Φιλίππου τοῦ Ταραντίνου, υἱοῦ Καρόλου τοῦ Β' τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ, ὁ ὁποῖος κατάρθωσε καὶ πάλιν τὸ πριγκιπάτον νὰ περιέλθῃ εἰς τὸν ἴδιον οἶκον τὸν Ἀνδεγαυῶν ἡγεμόνων.

Ἀπὸ τὰ ἐπόμενα κεφάλαια ἀρχίζει κυρίως ἡ Β' ἱστορικὴ περίοδος τοῦ πριγκιπάτου, λίαν συγκεχυμένη περίοδος παρακμῆς τῶν νεαπολιτῶν ἐπιτρόπων. Εἶναι ταῦτα ὁ πρόλογος τῆς καταστροφῆς τῆς παλαιᾶς φραγκικῆς κυριαρχίας τῆς Ῥωμανίας. Ἐνταῦθα ἐξιστορεῖται ἡ ἀρχὴ καὶ πρόοδος τῆς Καταλανικῆς Ἑταιρείας, ἡ σύγχρονος ἱστορία τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Εὐβοίας μέχρι τῆς παρὰ τὸν Κηφισὸν καταστροφῆς τοῦ ἔθνους τῆς Γαλλικῆς ἱπποσύνης καὶ τῆς ἰδρύσεως ὑπὸ τὴν σκιάν τοῦ Παρθενῶνος ἰσπανικῆς στρατιωτικῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία ἀντικατέστησε τὴν μελιχίον διοίκησιν τῶν Φράγκων δουκῶν.

Ἐπειτα, εἰς τὸ ΙΒ' κεφ., ἔρχεται ἡ περιπετειώδης στρατεία τοῦ Φερνάνδου τοῦ Μαγιorkινοῦ εἰς τὸν Μορέαν τὸ 1315 καὶ αἱ μάχαι αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ἰάλλους βαρβάρους ὑποστηρίζοντας τὸν Λουδοβίκον τὸν Βουργουνδικόν, τὰ κατὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ματθίλδης τῆς Ἀναγαικῆς καὶ κατόπιν τοῦ Ἰωάννου Δε Γραβινᾶ τέλος δὲ βραχεῖα ἐπισκόπησις περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν Καταλανῶν ἐν Ἀθῆναις.

Τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια ὁμιλοῦσι περὶ τῶν ποικίλων ἐπιτρόπων τῶν νεαπολιτῶν ἡγεμόνων Ῥοβέρτου καὶ Φιλίππου Ταραντίνου, περὶ τοῦ οἴκου τῶν Ἀτσαγιολῶν, τοῦ ἀξιοσημειώτου τούτου οἴκου, ὅστις κατέστη τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς Φραγκικῆς Ῥωμανίας, περὶ τῆς Ναβαρρικῆς Ἑταιρείας, καὶ τέλος περὶ τῆς Ἑλληνικῆς παλινρθώσεως, ἡ ὁποία κλείει τὴν τὸσον ἐλκυστικὴν καὶ γόνιμον εἰς ἱστορικὰ γεγονότα περίοδον τῆς ἐν τῇ Πελοποννήσῳ ἐγκαταστάσεως τῶν Φράγκων.

Εἰς τὸ ἔργον προστίθενται ἐν τέλει ἐπίμετρα, τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον περιλαμβάνει γενικὰς σημειώσεις μακροτέρως πως, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς δὲν ἠθέλησε νὰ περιλάβῃ ὑπὸ τὸ κείμενον, ὅπου, ὀρθῶς ποῶν, παρέθηκε τὰς βραχυτέρας καὶ τὰς ἀμειωτέρας μὲ αὐτὸ ἐχούσας σχέσιν.

Εἰς τὸ κατόπιν ἐπίμετρον ὁ συγγραφεὺς κάμνει λόγον εἰδικώτερον περὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, περὶ τοῦ ὁποίου εἶχεν εἶπει τινὰ καὶ εἰς τὰ προλεγόμενα αὐτοῦ. Γενεαλογικοὶ πίνακες τῶν κυριωτάτων οἰκῶν, τῶν πρωταγωνιστησάντων εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνήν, τὴν ὁποίαν ἤθελθεν ὁ συγγραφεὺς ν' ἀνοίξῃ εἰς ἡμᾶς, ἀποτελοῦσι τὸ τελευταῖον ἐπίμετρον. Πίναξ σύμμικτος προσώπων καὶ γεωγραφικῶν ὀνομάτων καὶ τινων πραγμάτων περατώνει τὸ ὅλον βιβλίον, τοῦ ὁποίου τὴν ἔκθεσιν καλῶς ἐκτελεῖ εὐληπτοτέρῃ ὁ εἰς τὸ τέλος τοῦ Α' τ. προστιθέμενος γεωγραφικὸς πίναξ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος.

B'.

Περὶ τὰς κορυφαίας ταύτας γεγονότων καὶ προσώπων περιεφάινει ὁ συγγραφεὺς τὴν ἱστορίαν του, «σύντροπον ἀγαπητὸν ἔχων τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως».

Ποῖαι ἄλλαι ἦσαν αἱ πηγαὶ τοῦ συγγραφέως; Εἰς τὰ προλεγόμενά του ὁμιλεῖ περὶ αὐτῶν διὰ βραχέων, διαφαίνεται δὲ ὁ τρόπος τῆς ἐρεῦνης καὶ ἐκ τῆς ὅλης ὕφους τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

Ἀπὸ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ τοῦ Buchon ὁ κ. Rodd ἔπαισεν, ὡς εἰκός, εἰς τὸν Κάρολον Hopf. Ὁ γίγας οὗτος τῆς ἐλληνικῆς μεσαιωνοδικτικῆς ἐρεῦνης ὑπῆρξε τὸ κυρίον βοήθημα καὶ ὁ κύριος ὁδηγὸς τοῦ συγγραφέως καὶ ἐν ταῖς περαιτέρω αὐτοῦ ἐρευναῖς. Καὶ δικαίως· δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶπεν ὁ Γρηγορόβιος περὶ τοῦ Hopf, ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ εἶναι «τὸ ἐκ γρανίτου βῆθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ στηρίζηται πᾶσα περὶ τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλλάδα ἐργασία».

Ἐντεῦθεν, ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Hopf, ἤχθη εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ ἄλλων πηγῶν, ἰδίως χρονογραφικῶν μεσαιωνικῶν καὶ τῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφοριῶν. Οὕτως ἐξήτασεν, ἐνίοτε τοῦλάχιστον, καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Γοδοφρείδου Βιλλαρδουίνου, τοῦ θείου τοῦ ὁμωνύμου κατακτητοῦ τοῦ Μορέως, πρωτοστράτορος τῆς Καμπανίας καὶ ἔπειτα καὶ τῆς Ῥωμανίας, ἥτοι τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπὶ τῶν φεουδαρχῶν τῆς Δύσεως. Ἄλλα χρονικά, τὰ ὁποῖα μνημονεύει ὁ συγγραφεὺς, εἶναι τὸ χρονικὸν τοῦ Ῥοβέρτου De Clary, τὸ Ῥωσικὸν χρονικὸν τοῦ Νόβγοροδ, καὶ ἡ σπουδαία ὡς ἱστορικὴ πηγὴ Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Ῥωμανίας, εἴτε τοῦ Βασιλείου τοῦ Μορέως τοῦ Μαρίνου Σανούδου, διὰ τοὺς κατόπιν δὲ χρόνους καὶ ἡ χρονογραφία τοῦ Καταλανοῦ εὐπατρίδου Ἐν Ῥαμῶν Μουντάνερ.

Ἐκαμε δὲ ἐπαινετὴν χρῆσιν καὶ τῶν ἐγγράφων ὁ συγγραφεὺς. Πολλὰ τῶν ἀνεκδότων διπλωμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Hopf βραχέως ἀναφέρεται, ἀνάγκη ὁ ἐρευνητὴς, λέγει ὁρθῶς εἰς τὰ προλεγόμενά του ὁ κ. Rodd, νὰ συμβουλευθῇ καὶ προσωπικῶς. Μὲ πολλὰς δυσκολίας καὶ μὲ πυκνὴν ἀλληλογραφίαν κατάρθωνε νὰ λαμβάνῃ ἀντίγραφα τῶν ἐνδιαφερόντων αὐτὸν ἐγγράφων καὶ νὰ ἐξακριβώσῃ σκοτεινὰ τινὰ σημεῖα.

* * *

Ἄλλ' ἂς ἐξετάσωμεν περισσότερον ἐκ τοῦ σύνεγγυς ὁποῖαν χρῆσιν ἔκαμε τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων αὐτοῦ ὁ συγγραφεὺς.

Εἰς τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου φέρεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Τοῦτο ἠδύνατο νὰ λείπῃ, διότι δὲν ἀκολουθεῖ πάντοτε ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ κατὰ πόδας τὴν ἐκθεσιν τῆς μοραϊτικῆς χρονογραφίας, ἀλλ' ἠθέλησεν νὰ δείξῃ, ὅτι αὕτη ἦτο ἡ κυρία αὐτοῦ πηγή. Ἀληθῶς δὲ σπανιότατα ἀπομακρύνεται αὐτῆς, παραλαμβάνει δὲ καὶ πᾶν ἐν αὐτῇ περιγραφόμενον ἐπεισὸδιον, ἔστω καὶ μυθιστορικώτερον, τοῦ μοραϊτικοῦ βίου.

Τὸ περίεργον τοῦτο Χρονικὸν διεσώθη μέχρις ἡμῶν, ὡς γνωστόν, εἰς τέσσαρας παραλλαγάς: εἰς κείμενον Ἑλληνικόν, εἰς Γαλλικόν, εἰς Ἰταλικόν, καὶ εἰς μίαν βραχεῖαν σύνοψιν τῆς ἑλληνικῆς παραλλαγῆς, ἐν τῇ Χρονογράφῳ τοῦ Ψευδοδωροθέου περιεχομένην.

Κυρίως σύντροφον εἶχε προσφιλῇ πάντοτε ὁ συγγραφεὺς τὸ Γαλλικόν κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, τὸ ὅποσον, ὡς λέγει καὶ ὁ ἴδιος, πρῶτον ἔπεσεν εἰς τὰς χεῖράς του, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἔδωκε τὴν ἀφορμὴν πρὸς συγγραφὴν τοῦ βιβλίου του. Ἀλλὰ καὶ τὸ Ἑλληνικόν Χρονικὸν λαμβάνει πάντοτε ὑπ' ὄψιν. Ὀλιγώτερον τὸ Ἀραγωνικόν μέχρι τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὅποιον συμβαδίζει μὲ τὰ μνημονευθέντα κείμενα, πέραν δὲ τοῦ σημείου τούτου, ὅπου ἡ παραλλαγή αὕτη συνεχίζει τὴν περατωθεῖσαν αὐτῶν ἀφήγησιν, ὁ συγγραφεὺς ἔχει αὐτὴν, ὡς εἰκός, περισσότερον πολύχρηστον πηγήν.

Μετ' εὐσυνειδησίας σημειώνει ὁ κ. Rodd τὰς παραλείψεις, τὰς σπουδαιότερας τοῦλάχιστον, τοῦ Γαλλικοῦ κειμένου, συμπληρώων ταύτας διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Εἶναι δ' αἱ παραλείψεις αὗται, κατὰ περίεργον τρόπον, σπουδαιωτάτων γεγονότων παραλείψεις, αἱ ὅσαι δὲν δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν ἄλλως, ὡς παρετήρησα ἤδη εἰς τὰ Χρονικά μου τοῦ Μορέως (σ. 590), ἢ ἐκ τοῦ ὅτι προέρχονται οὐχὶ ἐκ τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ ἐκ τοῦ ἀντιγραφέως. Οὕτω μνημονεύει εἰς τὰς σημειώσεις του ὁ κ. Rodd, ὅτι τὸ Γαλλικόν Χρονικὸν παραλείπει τὴν μάχην στὸν Κούντουρον ἐλαϊῶνα (I, 112,2), — τὰ περὶ τῆς κτίσεως τοῦ κάστρου τοῦ Χλουμουτισίου (I, 133,2), — τὰς λεπτομερεῖας τῆς παραδόσεως τῆς Μονεμβασίας καὶ τὰ τῆς κτίσεως τῶν κάστρων τοῦ Ταυγέτου, Μυστρά, Λεύτρου καὶ Μαίνης (I, 179,3), ὡς καὶ ἄλλας ἀξίας σημειώσεως παραλείψεις.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ Ἀραγωνικόν Χρονικόν, σημειώνει ὁ συγγραφεὺς, πλην ἑλλῶν μικροτέρων, τὴν διαφορὰν αὐτοῦ ὡς πρὸς τὸν κατάλογον τῶν βαρβανῶν τῆς Ἀχαΐας (I, 119,4), καὶ ὁρῶς παρατηρεῖ (βλ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως σ. 624), ὅτι φαίνεται οὗτος προερχόμενος ἐκ πηγῶν μεταγενεστέρων καὶ προφανῶς ἐσφαλμένως ἀποδίδεται εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῆς Φραγκικῆς ἐγκαταστάσεως.

Διὰ τὰ μεταγενέστερα γεγονότα τοῦ πριγκιπάτου, ὅτε σιωπῶσι τὸ Ἑλληνικόν καὶ τὸ Γαλλικόν κείμενα, ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή καθίσταται πηγὴ εὐχρηστοτέρᾳ εἰς τὸν συγγραφέα. Τοῦτο δὲ συμβαίνει ἀπὸ τοῦ 1304 μέχρι τοῦ 1377, μεταχειρίζεται δὲ αὐτὴν ὁ συγγραφεὺς ἰδίως ἀπὸ τῶν κατὰ τὸν Φερδινάνδον τὸν Μαγιorkινόν καὶ Λουδοβίκον τὸν Βουργουνδικόν.

Ἀξία ἐπαίνου εἶναι τοῦ συγγραφέως ἡ προσοχὴ καὶ ἡ χρῆσις καὶ τῶν τριῶν ὁμοῦ κυρίων παραλλαγῶν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Εἰς τὴν περὶ τῶν Χρονικῶν τούτων μελέτην μου ἔδειξα πολλάκις πόσον πολυτίμους εἰδήσεις δυναμένα ν' ἀρυσθῶμεν ἐκ τῆς συγκριτικῆς αὐτῶν μελέτης. Βιβλίον δὲ, τὸ ὅποιον

νά περίεχη και λεπτομερῇ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς καταστάσεως τοῦ φεουδαλικοῦ Μορέως, ἀνάγκη ἀπάσας τὰς παραλλαγὰς, προσθήκας, παραλείψεις, νεωτέρας εἰδήσεις και τῶν τριῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως νά λαμβάνη ὑπ' ὄψιν.

Ἔχομεν ὁμως, ὡς εἶπον και ἀνωτέρω, και τέταρτον κείμενον τοῦ ἡμετέρου Χρονικοῦ, τὴν σύνοψιν τὴν περιεχομένην εἰς τὸν Χρονογράφον τοῦ Ψευδοδωροθέου (I, 9 ἐξ.). Καὶ ταύτην τὴν σύνοψιν λαμβάνει, σπανιώτατα, εἶναι ἀληθές, ὑπ' ὄψιν ὁ κ. Rodd (πρβλ. I, σ. 9 ἐξ., 120 σημ.). Δὲν ἔχει τις ν' ἀντλήσῃ πολυλὰς πληροφορίας ιστορικὰς ἀπὸ τοῦ Ψευδοδωροθέου, διότι ἡ σύνοψις αὐτοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀπλῆ ἐπὶ τὸ δημωδέστερον και βραχυτάτῃ ἐπιτομῇ τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου, χρήσιμος μόνον ὑπὸ ἐποψιν γλωσσικὴν και λογοτεχνικὴν (Ἀδμαντίου, ἐνθὰ ἀν. σ. 550 ἐξ.).

* * *

Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως εἶναι μὲν ἡ κυρία πηγὴ και ὁ σύντροφος τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ ἔργον του, ἀλλ' ὅχι και ὁ ἀλάνθαστος ὁδηγὸς του, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχει τυρλὴν πίστιν. Αἱ περαιτέρω μελέται τοῦ συγγραφέως εἰδείξαν εἰς αὐτὸν ὅτι μετὰ προσοχῆς πρέπει νά κάμῃ χρῆσιν τῶν πολυτίμων ἄλλως τούτων Χρονικῶν. Οὕτως ἐκάστοτε λέγει, ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ', και μάλιστα τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ ἀρχιεῖου τοῦ φυλασσομένου εἰς τὸ ἀρχιεποφυλακεῖον τῆς Νεαπόλεως, ὡς και ἄλλα διπλώματα, χρησιμεύουν πρὸς ἐπανόρθωσιν τῶν σφαλμάτων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως και ἀψευδέστεράν ἔκθεσιν τῆς ιστορίας τοῦ πριγκιπάτου (I, σ. 22—23, 248). Γνωρίζει δὲ προσέτι ὅτι, καθ' ὅσον ὁ μοραίτης χρονογράφος πλησιάζει εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἔγραφε, κατὰ τοσοῦτον και ἀληθέστερος καθίσταται (βλ. I, σ. 23, 108 κλ.).

Διὰ τὸν Πρόλογον, ἦτοι τὰ πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Φράγκων εἰς τὸν Μορέαν γεγονότα, γνωρίζει ὁ συγγραφεὺς ὅτι πηγὴ κυρία εἶναι ἡ χρονογραφία τοῦ πρωτοστράτορος Βιλλαρδουίνου, ἀλλὰ και ὁ Βυζαντινὸς ιστορικὸς Νικήτας ὁ Χωνιάτης, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων εὐρίσκουμεν τὴν ἀλήθειαν, συμβιβάζοντες τοῦ πρώτου τὴν πρὸς τοὺς σταυροφόρους εὐνοίαν και τοῦ δευτέρου τὴν πρὸς τὰς κακουργίας αὐτῶν φρίκην (I, σ. 16).

Εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν πρώτων χρόνων τῆς εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐγκαθιδρύσεως τῶν Φράγκων, πρὸς τὸ ἡμέτερον Χρονικόν, ὁ συγγραφεὺς λαμβάνει ὑπ' ὄψιν, διαπιστώνων τὰς εἰδήσεις αὐτοῦ, ποικίλας ἄλλας πηγὰς: τὰς ἐπιστολάς, ὡς εἶπον ἤδη, τοῦ Ἰννοκεντίου τοῦ Γ', τὰ Ἀνδεγαυικά ἰδίως διπλώματα, και τινὰς μεσαιωνικὰς χρονογραφίας, ὡς, πλὴν τοῦ Βιλλαρδουίνου και τοῦ Σανούδου, ἐννοεῖται, τὸν Βιλλάνη, τὸν Ranusio κἄλλ., και βιβλία παλαιότερα, ὡς τοῦ Guichenon, Histoire de Savoie, τοῦ Guillaume, Histoire des Sires de Salins.

Διὰ τὴν Β' περίοδον τῆς ιστορίας τοῦ πριγκιπάτου τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως καθίστανται σπουδῆα ἰδίως ἐν τῇ Γαλλικῇ και τῇ Ἀραγωνικῇ αὐτῶν παραλλαγῇ. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὰ ἔγγραφα, τὰ δημοσιευθέντα εἰς τὰς ποικίλας συλλογὰς τῶν Buchon, Hopf, Tafel και Thomas, Mas Latrie και ἄλλας, ὡς και τὰς παλαιότερας, τοῦ Du Cange, Guichenon, Raynaldi και ἄλλας, ὡς και

κείμενα παλαιά ἐπισημότερα: τοῦ Canciani τὰς Barbarorum leges, τοῦ Beugnot τὴν ἐκδοσιν τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλῆμ.

Δὲν παραμελεῖ δὲ καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους, ὡς τὸν Γρηγορᾶν, τὸν Παχυμέρην, τὸν Ἀκροπολίτην, τὸν Χαλκοκονδύλην, μάλιστα δὲ τὸν Νικήταν Χωνιάτην.

Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ συγγραφεὺς, ἔχων μὲν πηγὴν κυρίαν τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως, ὁδηγὸν δὲ τὸν Hopf πρῶτον, ἔπειτα τὸν Buchon καὶ Γρηγορόβιον κυρίως, εἰργάσθη λίαν εὐσυνειδήτως, προστρέχων εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν ἀναφερομένας πηγάς, ἐξακριβῶνων τὰ λεγόμενα καὶ πολλὰκις συζητῶν τὰς γνώμας αὐτῶν, ὡς καὶ τὰς εἰς τὰς πηγὰς ἀντλούμενας εἰδήσεις.

* * *

Ἡ ἀρχὴ τῶν ἐν Μορέᾳ κατακτήσεων τῶν Φράγκων ἐκτίθεται ἐσφαλμένως ἐν τοῖς ἡμετέροις Χρονικοῖς κατὰ τὰς μετέπειτα σχηματισθεῖσας παραδόσεις (I, σ. 107, πρβ. Ἀδαμαντίου ἔνθα ἀν. σ. 470),—ὁ μοραΐτης χρονογράφος εὖ νοεῖ τοὺς Βιλλαρδουῖνους καὶ ἀποδίδει εἰς τούτους κατακτήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὸν Γουλιέλμον Σαρπλίτην (I, σ. 115, 123), ἰδίαν δὲ στοργὴν ἔχει εἰς τὸν Γουλιέλμον Βιλλαρδουῖνον (I, σ. 77,1).

Ἐνίοτε ὁ συγγραφεὺς καὶ συζητεῖ εἰς σημειώσεις τὰς παρεχομένας εἰδήσεις τῶν Χρονικῶν: I, σ. 195 ὡς πρὸς τὴν μάχην εἰς τὸ Καρύδι παρὰ τὰ Μέγαρα, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὅπως πάντοτε ἄλλως, ἀληθέστερος εἶναι ὁ Σανουδός, — II, σ. 173,1 ὡς πρὸς τὰ κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἐν Θήβαις περιλαλήτου κάστρου τοῦ Σαιντ Ὀμερίου. Ἐπίσης καὶ τὰ ὑπὸ ἄλλων ἱστορικῶν λεγόμενα δὲν παραδέχεται πάντοτε ἀσζητητῇ, καὶ δὴ καὶ τὰ τοῦ Hopf, τοῦ Γρηγοροβίου καὶ τοῦ Hertzberg (I, σ. 114,2).

Τὰ παραδείγματα ταῦτα προσήγαγον εἰς τὸν ἀναγνώστην διὰ νὰ δείξω, ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Ἀγγλοῦ λογίου δὲν εἶναι ἀπλοῦν συμπλήρωμα τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως καὶ ἀνεξέταστος ἐπιτομὴ τῶν βιβλίων τοῦ Hopf, τοῦ Hertzberg καὶ τοῦ Γρηγοροβίου, ἀλλ' εἶναι προῖον μελέτης εὐσυνειδήτου καὶ εὐρυτέρως, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ προσωπικῆς ἐρεύνης τῶν πηγῶν καὶ χρονογραφικῶν καὶ ἐγγράφων.

* * *

Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ παρατηρήσω, ὅτι παρημέλησεν, ἡ διεξέφυγον αὐτὸν νεώτεράι τινες ἐρευναι περὶ τοῦ θέματός του ἢ σχετικαὶ μὲ αὐτὰ, αἱ ὁποῖαι θὰ ἦσαν διὰ τὴν λίαν εὐσυνειδήτον ἄλλως ἐργασίαν του χρησιμώτατα, πολλὰκις δὲ καὶ ἀπαραίτητα βοηθήματα.

Ἰδίως ἑλλειψίς μεγάλη τοῦ ἀγγλικοῦ βιβλίου εἶναι ἡ μὴ ἐκμετάλλευσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ H. Gerland, τῶν σπουδαιοτάτων νεωτέρων ἐρευνῶν περὶ τῶν φρουδαλικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Ἐν τοῖς χειρογράφοις τοῦ Hopf (περὶ τῶν ὁποίων βλ. B. Z. VIII, σ. 347—386, καὶ XI, σ. 321—332) εὐρέθη ἐκτενεστέρα ἐκθεσις τῆς ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ Ersch καὶ Gruber τεταχμένης Ἱστορίας αὐτοῦ (βλ. Gerland, Lat. Kaiser v. K/pel, σ. III ἐξ.). Ἐκ τῶν χειρογράφων τούτων καὶ ἐξ ἰδίων ἐρευνῶν ὁ Gerland ἀνέλαβεν ἔργον σπουδαῖον, τὴν ἐκ νέου συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντι-

νουπόλεως, τοῦ ὁποῖου ἐξεδόθη ἡδὴ ὁ α' τόμος (1905). Ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὸν φεουδαλικὸν Μορέαν ἐπραγματεύθη ὁ Γερμανὸς ἐπιστήμων, ἐκδοὺς ἀξιολογώτατον βιβλίον, *Neue Quellen zur Geschichte des lat. erzbist. Patras*, ἐν Λιψία 1903.

Προκειμένου δὲ περὶ τῆς γεωγραφίας τοῦ μεσαιωνικοῦ Μορέως, τὴν ὁποίαν ἄλλως καλῶς καὶ ἐξ αὐτοψίας γνωρίζει ὁ συγγραφεὺς, δὲν ἔπρεπε νὰ περιορισθῇ μόνον εἰς τὰς πολυτίμους ὄντως εἰδήσεις τοῦ Leake. Αἱ ἐργασίαι τῆς Γαλλικῆς ἀποστολῆς, ἀκόμη καὶ τοῦ Φιαλμεράγερ τὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον παρὰ τὰς νοσηρὰς παραδοξολογίας καὶ ὑπερβολὰς του περιέχει καὶ ὀρθὰς εἰδήσεις, μάλιστα ἴδιον ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἔργον τοῦ J. Krause, Γεωγραφία τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος (ἐν τῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ Ersch καὶ Gruber, τ. 83-ος (1866), σ. 259—444), ἡ ὁποία, μοι φαίνεται, ὅτι ἀδίκως ἐλησμονήθη, — θὰ παρῆχον εἰς τὸν κ. Rodd λυσιτελεῖ βοήθειαν.

Εἰς τὰ περὶ τῶν Καταλανῶν καὶ Ἀραγωνίων ἐν Ἑλλάδι μεταχειρίζεται μὲν ὡς πηγὴν πλὴν τῶν ἡμετέρων Χρονικῶν, καὶ δὴ, ὡς εἶκος, τοῦ Ἀραγωνικοῦ, τὸ χρονολογικὸν σημείωμα *Declaratio summaria*, μάλιστα δὲ τὸν Καταλανὸν εὐπατριδὴν Ἐν Ῥαμῶν Μουντάνερ καὶ τὸν κομφῶς παραφράσαντα αὐτὸν εἰς τὴν καστιλιανικὴν Φραγκίσκον Δὲ Μογκάδαν (βλ. Ἀδαμαντίου, ἔνθα ἀν. σ. 467), ὡς βοήθημα δὲ γνωρίζει τὰς ἐργασίας τοῦ Ἰσπανοῦ λογίου Rubiό y Lluch. Δὲν ἔπρεπεν ὁμως νὰ λησμονήσῃ τὸ γλαφυρὸν βιβλίον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γουσταύου Σλουμβερζὲ *Expédition des «Almugavares»*, ἐν Παρίσις 1902. Τὰς μυθιστορικὰς περιπετείας τῶν Ἰσπανοαράβων τούτων πεζῶν μισθοφόρων τυχοδιωκτῶν εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας ἀρηγῆθη ὁ ἐπιφανὴς διδάσκαλος εἰς σελίδας ὥραιας, περιγραφικῆς δυνάμεως, παραστάσεως ζωηρᾶς καὶ ὕψους κομφου· δὲν ἔπρεπε δὲ νὰ μείνῃ ἀμνημόνευτον βιβλίον τοιοῦτον, τὸ ὁποῖον, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα τοῦ Σλουμβερζὲ τὰ δημοσιεύμενα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Plomb-Nourrit, δεόν νὰ εἶναι ὁ τύπος πάντων τῶν δι' εὐρύτερον κύκλον λογίων γραφομένων ιστορικῶν ἔργων.

Ἀλλὰ καὶ ἑτέραν ἔλλειψιν, μετὰ τινος παραπόνου, ἃς μοι ἐπιτρέψῃ ὁ συγγραφεὺς νὰ τοῦ ὑποδείξω. Εἰς βιβλίον γεγραμμένον ὑπὸ τόσον φιλέλληνος Ἀγγλοῦ καὶ πραγματευόμενον περὶ πραγμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα εὐδοκίμωτα καὶ Ἑλλήνες ἐπιστήμονες ἡσχολήθησαν, δικαίως ἐπερίμενα νὰ ἴδω καὶ αὐτοὺς ἀναφερομένους καὶ βοηθοῦντας τὸν συγγραφέα. Ἀφίνω τὰ ἰδικά μου Χρονικά τοῦ Μορέως. Πιθκὸν δὲν ἐπόφθασεν ὁ συγγραφεὺς νὰ τὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν (1906). Ἀλλὰ δὲν ἔπρεπε νὰ παραμελήσῃ ἐρευνήτας Ἑλλήνας ἀξιόους πάσης σπουδῆς, ὡς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλον, τὸν Ἀντ. Μηλιαράκην, τὸν Γ. Ῥωμανὸν καὶ τὸν Σπ. Λάμπρον. Εἰς τὸν πρῶτον, τὸν πατέρα τῆς νεοελληνικῆς ιστορικῆς ἐρευνῆς, θὰ εὕρισκε χρήσιμον δι' αὐτὸν σαφεῖς ἐκθεσίαν τῶν ἀναφερομένων γεγονότων. Τοῦ Μηλιαράκη ἡ Νίκαια καὶ τοῦ Γ. Ῥωμανοῦ αἱ ἐργασίαι καὶ διὰ περὶ τῆς Ἡπείρου θὰ τοῦ ἐχρησίμευσον διὰ τὰς σχέσεις τῶν Φράγκων πριγκίπων τοῦ Μορέως πρὸς τοὺς Ἑλλήνας αὐτοκράτορας καὶ δεσπότας τοὺς ἐγκαθιδρυθέντας ἐν Ἑλληνικαῖς χώραις μετὰ τὴν διασπορὰν τῆς ὑπὸ τῶν σταυροφορῶν ἀλώσεως. Εἰς δὲ τὸν Νέον Ἑλληνομνημόνα τοῦ προσφιλοῦς μοι διδασκάλου κ. Σπ. Λάμπρου θὰ

εὐρίσκεν εἰδήσεις πρωτοτύπου, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐφώτιζον μὲ νέον φῶς γωνίαν τινὰ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐξερευνημένου ἱστορικοῦ ἐδάφους.

Τὸ βιβλίον τοῦ Ἀγγλου λογίου, θὰ εἶπη τις ἴσως, ἀποτείνεται εἰς κύκλον εὐρὺν λογίων. Ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς εἶναι τὰ μάλιστα ἀξιεπαινος, ὅτι κατάρθωσεν καὶ βιβλίον εὐχαρίστως ἀναγινωσκόμενον νὰ γράψῃ καὶ τὸν ἀναγνώστην νὰ καταστήσῃ ἐνήμερον νεωτέρων ἐρευνῶν ἱστορικῶν διὰ τοῦτο θὰ ἐπεθύμουν καὶ ἐπρεπεν καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν νὰ εἶναι πλήρης ἡ ἀναγραφὴ καὶ ἡ ἐκθεσις.

Γ'.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἀναδρομὴ τοῦ συγγραφέως εἰς τὰς πηγὰς καὶ τὰ βοηθήματα καὶ τοιαύτη ἡ χρῆσις τοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον εἶχεν εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ὁποῖαν διερρύβιμιν τὴν ἐκθεσιν τῶν γεγονότων ἐπὶ τοῦ προϋπάρχοντος ὕλικου στηριζόμενος.

Εἰς τὴν ἀφήγησιν αὐτοῦ περὶ τῶν γεγονότων τοῦ περιγικιπάτου τῆς Ἀχαΐας περιπλέκει, ὡς εἶπον ἤδη καὶ ἀνωτέρω, εἰδήσεις ἀρκούσας περὶ τῶν ὁμόρων φρουραλικῶν ἢ βυζαντινῶν κρατῶν· τὰ ὁποῖα ἤλθον εἰς συνάφειαν μὲ τὸ περιγικιπᾶτον τῆς Ἀχαΐας, ἐπίσης δὲ καὶ ποικίλας ἄλλας εἰδήσεις περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν φρουραλικὴν Ἑλλάδα.

Οὕτως ὁμιλεῖ, κατὰ τὴν ἐκάστοτε παρουσιαζομένην εὐκαιρίαν, περὶ τῶν φραγκικῶν κρατῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Εὐβοίας (I, 143 ἐξ.),—περὶ τῶν τὴν Ἑλλάδα ἐπιδραμόντων Καταλανῶν τυχοδιωκτῶν (I, 66 ἐξ., 162 ἐξ.),—περὶ τῶν Ναβαρραίων (II, 228 ἐξ.),—περὶ τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Πάπα (II, 64),—περὶ τῆς Ἑνετίας καὶ τῆς Εὐβοίας (II, 222 ἐξ.).

Διὰ τῆς ἀναδρομῆς αὐτοῦ εἰς τὰς σχέσεις μετὰ τῶν ὁμόρων κρατῶν καὶ εἰς τὰς μετὰ τῆς Δύσεως παντοδαπὰς σχέσεις τῶν ἐν Ἑλληνικαῖς χώραις ἐγκατασταθέντων Φράγκων καθιστάνει ὁ συγγραφεὺς σαφῆ τὴν θέσιν καὶ φωτίζει τὸν πολιτικὸν βίον τοῦ Γαλλικοῦ περιγικιπάτου τῆς Ἀχαΐας.

Ἀλλὰ καί, ὅσας καὶ λόγον περὶ τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐν ταῖς ὁποῖαις ἐγκατεστάθησαν Φράγκοι κατακτηταί, διὰ βραχείας ἀνασκοπήσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων προγενεστέρων ἱστορικῇν αὐτῶν κατάστασιν καθιστάνει σαφῆ καὶ τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποῖαν εὗρον οἱ Φράγκοι τὰς ὑπ' αὐτῶν κατακτηθείσας χώρας. Περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μορέως λέγει ὀλίγα, ἀλλὰ καίρια (I, 102 ἐξ.),—περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ὁμοίως (I, 197 ἐξ.), ἵνα καταστήσῃ εὐεξήγητα εἰς τὸν ἀναγνώστην τὰ γεγονότα, τὰ καταλήξαντα εἰς τὴν μάχην τῆς Πελαγονίας καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ πρίγκιπος Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου (I, 197 ἐξ.).

Ἀλλὰ θὰ ἐπεθύμουν περισσότερα περὶ τῆς ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἱστορίας τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, πάντοτε δὲ καλὰ εἶναι ὅσα λέγει περὶ τῶν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ γεγονότων, «τῆς ὁποίας ἡ ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων ἀνάπτυξις ἀμέσως ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ Φραγκικοῦ κράτους τοῦ Μορέως» (II, 182 ἐξ.).

Ἐκθέτων τὰ γεγονότα ὁ συγγραφεὺς παραθέτει καὶ τὰς περὶ αὐτῶν εἰδήσεις τῶν πηγῶν, τοὐλάχιστον τὰς σπουδαιότερας· ἔπειτα δι' ὀλίγων συζητεῖ τὴν ὁρθοτέραν. Οὕτω πράττει εἰς τὰ κατὰ τὴν ἐν Πελαγονίᾳ μάχην (I, σ. 205). Εἰς

τὰ περὶ τῶν βαρωνιῶν τῆς Ἀγαίας λέγει πρῶτον ὅποια ἦτο ἐκάστη βαρωνία καὶ ὅποια ἡ γεωγραφικὴ αὐτῆς θέσις· πόσα φέουδα περιελάμβανεν, ἔπειτα ποίαν περιεπεμένην χώραν ἐπροστάτευεν καὶ τέλος ποίος ὁ βαρῶνος αὐτῆς (I, 158 ἐξ.).

Ὅχι μόνον δὲ γεωγραφικὰς ἀλλὰ καὶ ἄλλας εἰδήσεις διδίδει ὁ συγγραφεὺς ἀναφερομένας εἰς τὰ στρατιωτικὰ ἰδίως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πράγματα· οὕτως, ὁμιλῶν περὶ τῶν κάστρων, λέγει τινὰ περὶ τοῦ τρόπου τῆς κτίσεως αὐτῶν. Ἡ παρατήρησις του (I, σ. 182), ὅτι οἱ Φράγκοι ἔμεινον πολλὰ ἐκ τῶν μεγάλων Βυζαντινῶν ὀχυρωμάτων καὶ περιτειγισμάτων τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι ὀρθοτάτη. Περὶ τοῦ ὀπλισμοῦ τῶν Φράγκων ἐπιδρομῶν διδίδει ὁμοίως ὀλίγας ἐνδιαφερούσας λεπτομερείας (I, 109).

Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Rodd εἶναι καθόλου εὐχάριστος, εἰς πολλὰ μέρη τὸ ὕψος αὐτοῦ χάριεν, ἡ περιγραφή τῶν μαχῶν ζοηρὰ. Περιγράφει παραστατικῶς φυσικὰς καλλονὰς καὶ γεωγραφικὰς τοποθεσίας, τὰς ὁποίας καὶ ἐξ αὐτοφίας, φαίνεται, ὅτι γνωρίζει¹⁾.

Ἐνίοτε τὸ μυθιστορικὸν ἐνδιαφέρον, ὑπὸ τοῦ ὁποίου περιβάλλονται οἱ χρόνοι τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῶν Φράγκων ἐν Πελοποννήσῳ, ἡ ἐν μέσῳ κλασσικῶν ἀναμνήσεων ἀνέγερσις φεουδαλικῶν κάστρων, — ἐμφυχῶνουςι τὸν συγγραφεὰ (I, σ. V, 176 ἐξ., II, σ. 263). Ἄξιος δ' ἐπαίνου εἶναι, ὅτι μετ' ἐπιμελείας πάντοτε ἀναφέρει, πολλάκις δὲ καὶ ἀκριβῶς περιγράφει, τὰ ἐν τῇ χειρὸν ἡσῶ λείψανα φραγκικῶν ἀναμνήσεων (I, σ. 136, 141, 163 ἐξ., 172, 175, — II, σ. 32, 2—34, 3—45 καὶ σημ. 2. Πρβλ. καὶ σ. 268).

Τὴν ἐκθεσιν τῶν γεγονότων ποικίλλουσι τὰ κάλλιστα τῶν ἐπεισοδίων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, τὰ ὅποια παραθέτει ὁ συγγραφεὺς. Τοὺς λόγους δὲ τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ φραγκοβυζαντινοῦ τούτου δράματος, ἀπηχούοντας τὸν πολεμικὸν μένος τῶν κεινημένων ἐκείνων χρόνων, μεταφράζων παραλαμβάνει εἰς τὸ ἀγγλικὸν του κείμενον· τοὺς ὑπερφηδῶνους ἱπποτικὸς λόγους τοῦ πρίγκιπος Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου πρὸς τὸν αἰχμαλωτισάνα αὐτὸν Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Παλαιολόγον (I, 207 ἐξ.)· — τοὺς γενναιοφύχους λόγους τοῦ Γοδοφρείδου Δὲ Βρυγέρ κατὰ τὴν ἐν Πελαγονίᾳ μάχην (I, 203 ἐξ.)· — τὸν λόγον τοῦ Δὲ Καταβᾶ κατὰ τὴν ἐν Πρινίτση μάχην (I, σ. 223)· — τὰς εἰς τὴν κούρτην τῶν κυράδων πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ πρίγκιπος συζητήσεις (I, 213 ἐξ.). Περὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐπικῆς μεγαλορρήμονος πνοῆς, ἡ ὁποία ἐμφυχώνει τὸν Μοραίτην χρονογράφον, εἶπον ἤδη εἰς τὰ Χρονικά μου τοῦ Μορέως, σ. 511 ἐξ., 601 ἐξ.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἐπεισόδια τοῦ Χρ. Μ. χαρακτηριστικὰ τῶν χρόνων παραλαμβάνει ὁ συγγραφεὺς· τὰ κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Γοδοφρείδου Β' Βιλλαρδουίνου (I, σ. 141)· — τὸ ἐπαισῶδιον τοῦ ἐρωτικοῦ ἱππότητος τῆς Καρυταίνης (I, 231 ἐξ.)· — τὴν δίκην τῆς κληρονομίας τῆς Ἀκοβας (I, σ. 257 ἐξ.)· — τὴν διὰ δόλου ἰδιοποίησιν τοῦ κάστρου τοῦ Ὀρεοκλώβου (I, σ. 279).

Ἰδίως δέ, ἀφ' οὗτο τὸ Γαλλικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως ἐξακουλουθεῖ μόνον συνεχίζον τὴν ἀφήγησιν καὶ τὸ γαλλικὸν τοῦτο λογοτέχνημα καθίσταται πλήρης ἀφηγηματικῆς χάριτος ἐπικὴ διήγησις (βλ. Ἀδαμαντίου ἐνθ' ἀν. σ. 593,

1) Βλ. τὰ περὶ τῶν βαρωνιῶν τοῦ Μορέως (I, 158 ἐξ.)· — τὰ περὶ Λακεδαιμόνος καὶ Μυστρᾶ (I, 183 ἐξ.). Πρβ. II, 44, 115 καὶ δὴ 274 κλπ.

598, 600 εξ.),—ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἀντλεῖ ἐξ αὐτοῦ τὰ θελκτικώτερα ἐπισόδια τοῦ Μοραϊτικοῦ βίου: τοὺς ῥωμανικωτάτους ἔρωτας τοῦ πρωτοστράτορος Νικολάου Σάιντ Όμερίου καὶ τὰς ἀφορήτους ζηλοτυπίας τῆς συζύγου αὐτοῦ Γυλιέρμας (II, 52).—τὰς ἱποτικὰς περιπετείας τοῦ Δέ Τουρναι, αἱ ὁποῖαι ὑπομνησκουσι πολεμικὰ τῆς Ἰλιάδος ἐπεισόδια (II, 18).—τὸ ἐπεισόδιον τῆς καταλῆψεως τοῦ κάστρου τῆς Καλαμάτας, κτήσεως τῶν Φράγκων, ὑπὸ τῶν ἀρχόντων Σκλάβων τῆς Γιάννιτσας (II, 19 εξ.).—τὸν ὑπὸ τοῦ εὐπατρίδου Ἑλλήνων Φώτη κατὰ λάθος φόνον τοῦ αὐθέντου τῆς Βοστίτης (II, 26 εξ.).

Διὰ τῶν ῥωμαντικῶν τούτων ἐπεισοδίων κατάρθωσεν ὁ συγγραφεὺς νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ποῖον τινα χρωματισμὸν τῆς κεκινημένης ἐποχῆς, τῆς ὁποίας διηγέται τὴν ἱστορίαν. Καλῶς δὲ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ μοραϊτοῦ χρονογράφου ἐνόησεν. Όμιλῶν περὶ τῶν Φράγκων καὶ Ἑλλήνων Πελοποννησίων ὑπηκόων τοῦ πρίγκιπος ὁρθότατα λέγει: Moreote army, the Moreote nobles, the Moreote barons, Moreote Knights, Moreote chivalry, Moreote baronnies. Τοῦτο, Μοραῖται βαρῶνοι καὶ καθαλλάριοι καὶ εὐγενεῖς, τοῦτο εἶναι ἡ ἄληθής πολιτικὴ ὀνομασία τῶν ὑπηκόων τοῦ πρίγκιπος (βλ. Ἀδαμαντίου, ἐνθα ἀν. σ. 534).

*
* *

Ό γεωγραφικὸς χάρτης τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος, τὸν ὁποῖον προσθετεῖ εἰς τὸ τέλος τοῦ Α' τ., πληροῖ αἰσθητὴν ἀνάγκην τοιούτων βιβλίων. Εἶναι ἀρκούντως καλός, ἰδίως διὰ τὸν Μορέαν. Δευτερευούσας τοποθεσίας παρέλειψε νὰ ἐξακριβώσῃ ὁ συγγραφεὺς, ὡς τὰς ἐν τῷ Γαλλικῷ Χρονικῷ μόνον ἀπαντωμένους (βλ. Ἀδαμαντίου, ἐνθα ἀν. σ. 596 εξ.), καὶ ἄλλας τινάς, ὡς τὴν Ἀχαΐαν, τὸ Mont Esquiou κλ. Εἰς χάρτην δὲ τοῦ Φεουδαλικῷ Μορέως πρέπει νὰ σημειωθῶσιν, ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβέστερον, καὶ αἱ βαρωνίαι. Ἐν τῷ κεμένῳ παραδέτε καὶ δύο σχεδιαγράμματα τῶν κάστρων τοῦ Πασσαβᾶ καὶ τοῦ Χλεμουτσίου, ὁρειλόμενα εἰς τὸν κ. R. Traquair τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀγγλικῆς Σχολῆς. Ό δὲ πίνανξ, ὁ ὁποῖος περατώνει τὸ ὅλον βιβλίον, εἶναι ἀκριβής, ἀλλ' ἀνάμικτος προσώπων, γεωγραφικῶν ὀνομάτων καὶ τινων πραγμάτων. Συνήθως οἱ πίνυκτες τῶν ἐπιστημονικῶν συγγραφῶν εἶναι κεχωρισμένοι, σκοπιμώτεροι οὕτω καθιστάμενοι.

Παρτρέχων μικροτέρας τινάς παρατηρήσεις ¹⁾, πρέπει νὰ σταματήσω μι-

1) Εἰς τὰ ἐτυμολογικὰ ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἀδύνατος, ἀκολουθῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸν Schmidt (εἰς τὸν πίνακα γεωγραφικῶν ὀνομάτων τῆς ἐκδόσεώς του). Εἰς τὰ περὶ τοῦ Μυστρᾶ I, σ. 183,1) καὶ εἰς τὰ περὶ τοῦ Μορέως (II, σ. 270 εξ.) ἀγνοεῖ τὸν Χατζιδάκην. — Ἐτυμολογῶν τὴν λέξιν Γασμουῖλος (I, σ. 252,1) νομίζει, ὅτι τὸ α' συνθετικὸν δίδει ἐπιτατικὴν σημασίαν, ἐνθ' οὗτο εἶναι τὸ παλαιὸν γαλλικὸν Gas (garçon, gaillard). — Τὴν γεωγραφικὴν ὀνομασίαν Estamirra νομίζει (II, σ. 146,1) παραφθορὰν τοῦ ὀνόματος τοῦ Saint Omer. Ός παρατηρεῖ ὅμως ὁ ἴδιος τὸ κάστρον τοῦ Saint Omer καὶ τὸ κάστρον Estamirra ἀναφέρονται χωριστά. Ἐπειτα τοιαύτη παραφθορὰ εἶναι ἀδύνατος. Πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε θέσις λεγομένη εἰς τὰ Μύρα. — Ό τίτλος ἄρχων, λέγει (I, σ. 75), ἀνεφάνη εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τῆς Θ' ἐκ. Τὸ πρῆγμα ναί· ἡ λέξις ἄρχων, ὡς καὶ σήμερον ἄρχοντας, δὲν ἔλαβε ποτε ἰδιόχουσαν σημασίαν τίτλου. — Ἐγχώριος παράδοσις διετήρησε τὸ πάθος, τὸ ὁποῖον ἐνέπνευσεν εἰς τὸν Σαμπλίτην ἡ «Κόρη τῆς Καρύταινας» (I, σ. 114). Παράδοσις ἐγχώριος δὲν ὑπάρχει, ἀλλ' ἐπλάσε ταύτην ἀπλοῦς διήγημα τοῦ 1848, ἐκ τοῦ ὁποῖου καὶ ἡ Μαρία Δοξαπατρή τοῦ Βερναρδάκη. — Τὸ Γαρόδιον «now known as Palaeocastro of Kokala» (I, σ. 168).

κρόν εἰς τὴν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ συγγραφεὺς περὶ τῆς περιμνημένης μεσαιωνικῆς πόλεως τοῦ Μυστρᾶ, τῆς πόλεως τῶν Δεσποτῶν.

Ἀπὸ μακροῦ ἐκτελιῶν ἐν Μυστρᾷ, ὅπου καὶ γράφω ἡδὴ, δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐργασίας συντηρήσεως, ἀναστηλώσεως καὶ εὐπρεπείας τῶν μνημείων αὐτοῦ, κατέστην ἡδὴ γνώριμος μὲ αὐτά. Ὁ κ. Rodd νομίζει, ὡς φαίνεται, ὅτι ὁ Μυστρᾶς εἶναι φραγκικὴ πόλις, ἀκολουθῶν ἄλλως συνήθη σφαλερὰν ἰδέαν. Πολλαχοῦ τοῦ ἔργου του λέγει, ὅτι ὁ κτίσας τὸ κάστρον ἦ τὸ φρούριον αὐτοῦ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος ἠδέως διέτριβεν εἰς τὸν Μυστρᾶν, καὶ ὅτι ἡ νέα αὕτη Λακεδαιμονία, ἡ δημιουργηθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ «almost eclipsed the title of Andravida» (I, σ. 183· πρβ, σ. 170, 176). Ἐνταῦθα λέγει (I, 184), ὁ πρίγκιψ ἐγκατέστησε «his brilliant court, which vied in magnificence with those of many great Kingdoms...», καὶ περιγράφει τὴν λαμπρότητα τῆς αὐλῆς τοῦ πρίγκιπος καὶ τὴν τότε εὐδαιμονίαν τοῦ Μορέως.

Εἰς τὸν Μυστρᾶν ἀμφεβάλλω ἐὰν ὁ πρίγκιψ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος, βεβαίως δὲ οὐδεὶς ἄλλος Φράγκος πρίγκιψ, ἐπάτησε τὸν πόδα. Οὐδὲ ἐν φραγκικὸν κτίσμα ὑπάρχει εἰς τὸν Μυστρᾶν· τὰ πάντα εἶναι βυζαντινὰ εἰς τὸν μεσαιωνικὸν ἔρειπῶνα. Μόνον τὸ κάστρον ἵδρυσεν ὁ πρίγκιψ, καὶ τοῦτο Βυζαντινοὶ βεβαίως τεχνῆται τὸ ἔκτισαν. Εἰς τὸ κάστρον, ὀρθότερον τὸ φρούριον, — διότι κάστρον κατὰ τὴν τότε πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν γλῶσσαν ἐσημαίνει καὶ τὴν ὑποκειμένην χώραν, — εἰς τὸ φρούριον ἐγκατέστησε μόνον μικρὰν φρουράν, οὐδὲ ἐν δὲ κτίσμα ὑπ' αὐτὸ ὑπῆρχε μέχρι τῆς εἰς τοὺς Ἑλλήνας παραδόσεως αὐτοῦ. Ἀληθὲς εἶναι, ὅτι ὁ πρίγκιψ Γουλιέλμος ἠδέως διέτριβεν εἰς τὴν Λακεδαιμονίαν, ἀλλὰ καὶ τοῦτο κατὰ τὰς ἀρχὰς μόνον τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ.

Περιγράφων τὸν Μυστρᾶν (ἔνθα ἀν.) ἀκολουθεῖ τοὺς περιηγητάς, ἔπρεπε δὲ νὰ διακρίνῃ σαφέστερον τὸ νέον χωρίον, τὸν Νέον Μυστρᾶν, ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸν ἔρειπῶνα. Τὰ Παλάτια τῶν Δεσποτῶν ὑποδεικνύει, λέγει, ὅτι εἶναι ταῦτα, ἡ ἐγχώριος παράδοσις. Αὕτη ὀνομάζει τ' ἀπέραντα ταῦτα κτίρια Σεράγια τῆς Βασιλοπούλας, ἀπωλέσθη δὲ σήμερον παρὰ τοῖς Μυστριώταις πᾶσα μνήμη τῆς παλαιᾶς εὐκλείας τῆς πόλεως τῶν.

Ἡ ἀντίληψις δέ, ὅτι ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος ὑπέταξεν ὅλην τὴν Πελοπόννησον καὶ ὅτι ἐκυριάρχησεν αὐτῆς ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν (I, 181), εἶναι ἀσύμφωνος μὲ τὰ πράγματα. Ἐπὶ τοῦ μεγαλοπράγμονος τούτου πρίγκιπος ἡ φραγκικὴ ἐν Μορέᾳ ἀρχὴ ἐφύασεν εἰς τὴν ἀκμὴν αὐτῆς. Οὐδέποτε ὅμως ἡ Πελοπόννησος ἔγεινεν ὅλη φραγκικὴ. Δυνάμεθα νὰ λέγωμεν τὸ Φραγκικὸν

δαίαι αἱ θέσεις, ὅπου ὑπάρχουν παλαιὰ κάστρα, λέγονται ταλαιόκαστρα. — Ὁμιλεῖ (I, σ. 169) περὶ λεωφόρου Σπάρτης Ἀργούς. Εἰς τὸν Μυστρᾶν σφίζεται ἡ ἠὺλη τοῦ Ναυπλίου, διὰ τῆς ὁποίας συνεκονοῦναι ἡ ὀρεινὴ πρωτεύουσα τῶν δεσποτῶν μὲ τὸν σημαντικὸν τοῦτον λιμένα, ὡς τὸν λέγει καὶ τὸ Χρ. Μ. Ἡ μεγάλη αὕτη λεωφόρος ἀκριβέστερον νὰ λέγεται Μυστρᾶ-Ναυπλίου. — Mahaut... Romaic Μαάτα (II, 19, 1)· οὐχὶ Romaic, ἀλλὰ κατὰ τὸ Ἑλλ. Χρ. Μ.—Beau-Regard «still knows as Kaloscorpi» (II, 288). Καλοσκοπί· εἶναι λογία μετάφρασις, καὶ οὐχὶ τοῦ Beau-Regard, ἀλλὰ τοῦ Beau-Voir (Pulchrum Videre, Bel-Veder, βλ. Ἀδμαντιού, τὰ Χρ. Μ. σ. 496, 1, 537.)

Τὴν σύζυγον τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου λέγει Madalena Tocco (II, 263)· εἶναι γνωστότερα ὑπὸ τὸ ὄνομα Θεοδώρα Τόκκου (βλ. Σπ. Αἰάμπρου, Νέος Ἑλλ., τ. Δ', 1907, σ. 418, 2).

Πρίγκιπτον τοῦ Μορέως, οὐχὶ ὅμως καὶ ὁ Φραγκικὸς Μορέας ἡ ἡ Φραγκικὴ Πελοπόννησος. Τὸ ὀρθὸν εἶναι ν' ἀποκαλῶμεν τὴν χερσονήσον κατὰ τὴν πολυτάραχον αὐτὴν ἐποχὴν τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς βίου Φεουδαλικὴν Πελοπόννησον ἢ, καὶ ἀκόμῃ προσφεύστερον, Φεουδαλικὸν Μορέαν.

Δ'.

Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, τὸ περιεργότατον τοῦτο μεταξὺ τῶν τόσον περιέργων χρονικῶν τοῦ Μεσαιῶνος εἶδομεν ὅτι καλῶς ἠνθολόγησεν ὁ συγγραφεὺς. Μοὶ ἀρέσκει δὲ καὶ ἡ ἀντίληψις, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ (I, σ. 15) περὶ τῆς γενέσεως αὐτῶν. Τὸ Ἑλληνικόν, λέγει, Χρονικὸν παρουσιάζει ἀναλογίαν «to the shorter Klephtic ballad of later days. It is not impossible that the anonymous author embodied in his text the substance of other shorter poems in vogue among the *trouvères* and story-tellers at the little courts of the Moreote barons, glorifying particular episodes of the conquest. Such might well be the great fight of Jean Catavas and the Saga of Geoffroy de Bruyères».

Εἰς ἀρκετὰ δὲ μακρὸν ἐπίμετρον (II, σ. 297 — 310) ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως, περὶ τῆς χρονολογίας καὶ τῆς προτεραιότητος τῶν διαφόρων παραλλαγῶν αὐτοῦ. Ἡ ἐπισκόπησις αὕτη τοῦ κ. Rodd δὲν εἶναι ἰδίως ἐρεύνης προϊόν, ἀλλ' ἐκθεσις σύντομος, ἀκριβὴς ὅμως, τῶν σπουδαιότητων περὶ τοῦ Χρονικοῦ τούτου ἐξενεχθεισῶν γνωμῶν καὶ παρατηρήσεων καὶ δὴ τῶν κυριωτάτων ἐρευνητῶν τοῦ ζητήματος, Buchon, Hopf, Ellisson, Schmidt.

Τὴν μακράν μου ἐργασίαν περὶ τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως ὁ κ. Rodd δὲν γνωρίζει διότι, ὅτε ἐξεδόθη αὕτη, τὸ ἔργον του ἦτο γεγραμμένον. Διὰ τῆς λεπτομεροῦς καὶ ποικίλης ἐρεύνης τῶν διαφόρων παραλλαγῶν, τῆς γενέσεως, τῆς γλώσσης, τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως, τῶν ἰδίων ἐκάστης εἰδήσεων, τῶν πηγῶν ἐκάστης ἐξ αὐτῶν,—καταλήγω εἰς συμπεράσματα, τὰ ὅποια, νομίζω, ὅτι φωτίζουν με φῶς ζωηρὸν τὴν σκοτεινὴν ἐκείνην ἐποχὴν, καὶ τὰ ὅποια δὲν δύναται νὰ μὴ λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὁ ἱστορικός τοῦ Φεουδαλικοῦ Μορέως.

Παρατρέχων πᾶσαν λεπτομέρειαν τῆς μακρᾶς ἐρεύνης μου νομίζω ἐπίκαιρον ἐνταῦθα, καὶ λαμβάνω ἀφορμὴν καὶ πάλιν, νὰ τονίσω καὶ νὰ συνοψίσω κεφαλαιωδέστατα, ὡς ἐν ὑποτυπώσει σαφῶς διαγεγραμμένη, τὰ ὀριστικὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὅποια καταλήγουσιν αἱ σκέψεις καὶ ἐρευναι τῆς μελέτης μου.

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πρίγκιπος τοῦ Μορέως ἐφυλάσσοντο τρία ἐπίσημα βιβλία. Τὸ πρῶτον, κατὰ τάξιν χρονολογικὴν, ἦτο τὸ βιβλίον ἀναγραφῆς τῶν τιμαρίων (*registre*, ρητζίστρο), εἰς τὸ ὅποιον ἐτηροῦντο καταγεγραμμένα πάντα τὰ μεταξὺ τῶν κατακτητῶν διανεμηθέντα κτήματα, ὡς καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων χωροδουλοποιῶν. Οἱ Φράγκοι, εὐλαβηθέντες τὴν περιουσίαν τῶν ἐγχωρίων, διενεμήθησαν μεταξὺ αὐτῶν τὰς ἐθνικὰς γαίας.

Εἰς ἕτερον βιβλίον καταγράφοντο ἐμπεριστατωμένως τὰ πρακτικὰ πάσης κρίσεως καὶ ἄλλης ἐπισήμου πράξεως ἡ ζητήματος ἐγειρομένου ἐν τῇ πρίγκιπατι. Ταῦτα τὰ πρακτικὰ καὶ αἱ Ἀσσίτζι τῆς Ῥωμανίας καὶ τὰ ἐγγώρια

νόμιμα συναπέρτισαν τὸ Βιβλίον τοῦ νόμου (Livre des usages, Liber legum), ἐρειδόμενον εἰς τὰ Συνήθεια τοῦ τόπου, τὰ ὁποῖα μετὰ παρρησίας μὲν ὑπερσπίζοντο οἱ ὑπήκοοι, μετ' εὐλαβείας δ' ἐτήρουν οἱ κυβερνῆται τῆς χώρας.

Τέλος ἐν χώρᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ οὕτω σωφρόνως ἐρρυθμίσθη ἡ κατὰκτησις καὶ πᾶν σπουδαῖον γεγονός ἐτηρεῖτο ἐγγράφον, ἡ ὁποῖα ἐθρυλεῖτο ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν «τόπος τῆς κατακτήσεως» («pays de conquête, terra di conquista»), — τὰ μάλιστα εὐλογος δύναιται νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑπαρξίς Βιβλίου τῆς κατακτήσεως (Βιβλίον τῆς κουγχέστας, Livre de la conquête, Libro de los fechos et conquistas κλ.). Τοῦτο τὸ Βιβλίον τῆς κατακτήσεως εἶναι τὸ ἀρχικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως, τὸ ὁποῖον ἠντλησε τὰς εἰδήσεις αὐτοῦ, τὰς ἐπισημοτέρας, ἀπὸ τῶν ἄλλων μνημονευθέντων βιβλίων. Ἦτο δηλαδὴ ὁ συγγραφεὺς ἐπίσημός τις χρονογράφος τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας.

Ἐκ τούτου τοῦ ἐπισήμου Βιβλίου τῆς κατακτήσεως, μὴ σωζόμενον σήμερον, προέρχονται κατ' εὐθείαν τὰ δύο κύρια Χρονικὰ τοῦ Μορέως, τὸ Ἑλληνικὸν καὶ τὸ Γαλλικόν, ἀνεξάρτητα πιδανῶς τὸ ἐν τοῦ ἄλλου. Ταῦτα δὲ πάλιν ἐχρησίμευσαν, μετ' ἄλλων ἀγνώστων χρονικῶν, ὡς πηγὴ τοῦ Ἀραγωνικοῦ Χρονικοῦ. Ἡ Ἱταλικὴ παραλλαγὴ καὶ ἡ Σύνοψις τοῦ Ψευδοδωροθέου εἶναι ἀπλᾶ συμπληρήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου, καὶ οὐδεμίαν ἄλλην, πλὴν τῆς γλωσσικῆς, σημασίαν ἔχουσιν (Ἀδαμαντίου, Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, σ. 648 ἐξ., 667 ἐξ.).

Οὕτως, ἀφοῦ τὰ σωζόμενα Χρονικὰ ἀνάγονται εἰς ὀλίγον παλαιότερον ἐπίσημον ἀρχέτυπον, προσλαμβάνουσι ταῦτα ἐξαιρετικὴν ὅλως σημασίαν ὡς ἱστορικαὶ πηγαί, καὶ ἐξαίρεται ἡ σπουδαιότης αὐτῶν ὡς μνημείων παραστατικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῶν.

Γεγονότα τινὰ, εὐκόλως δυνάμενα νὰ δώσωσι τροφήν εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ λαοῦ, περιεβλήθησαν ἐν τῷ Μορέῳ σὺν τῷ χρόνῳ δημῶδι τινὰ τύπον, ἐξωραϊσθησαν μὲ ποιητικὴν τινὰ διασκευὴν καὶ μυθικὰ ἐγκαλλωπίσματα (Ἀδαμαντίου, ἐνθα ἀν. σ. 472 ἐξ.). Ἐκ τούτου αἱ ἀνακρίβειαι τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἐνισχύουσι τὴν ἱστορικὴν ἀξίαν τοῦ περιέργου τούτου χρονικοῦ ὑπὸ ἄλλην τινὰ ἔποψιν: ὁ χρονογράφος ἦτο ἄνθρωπος τοῦ τόπου, τετραχήμενος ἐν ταῖς δημοτικαῖς τοῦ τόπου του παραδόσεσι, καὶ γινόμενος ἡχρῶ πιστὴ τοῦ μοραϊτικοῦ λαοῦ, δίδει εἰς ἡμᾶς εἰκόνα ζωηράν τῆς πνευματικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς καταστάσεως τῆς φραγκοπελοποννησιακῆς κοινωνίας τῆς II^ν ἐκ. ¹⁾.

Ὅταν καταυγᾷ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως τοιοῦτόν τι φῶς: — ἀπὸ τῆς πιστῆς τῆς καταστάσεως τῆς φραγκομοραϊτικῆς κοινωνίας, — ἀπὸ βιβλίων ἐπισήμων ἀναγραφῇ τῶν σπουδαίων γεγονότων τοῦ ἱστοικοῦ βίου τοῦ πριγκιπάτου, — ἀποκτᾷ τὴν παρημελημένον καὶ ἀκομψόν πῶς τὴν μορφήν μεσαιωνικὸν λογοτέχνημα σημαῖον γενικωτέρων, πολύτιμον μνημεῖον καθιστάμενον τῶν χρόνων, τῶν ὁποίων ἀρνηγίται τὴν ἱστορίαν.

* *

1) Καὶ αὐτὸς ὁ δύσκολος Χρόν ὁμολογεῖ, ὅτι τὸ Χρονικὸν «für die spätern Zeiten wohl brauchbar ist» (Α' 352 β.). — Ὁ δὲ Gerland λέγει, ὅτι θαυμαστῶς ἐκφράζει τὴν γενικὴν κατὰστασιν καὶ τὴν κοινὴν γνώμην (Neue Quellen, σ. 17,21).

Με τοιαύτην ἀντίληψιν περὶ τῆς χρησιμότητος τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως θὰ ἤθελε ὁ ἱστορικός τοῦ Πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας νὰ προβῇ εἰς τὸ ἔργον του. Καὶ ἀκόμη ἐν ἄλλοι: Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἶναι πολυτιμωτάτη πηγὴ διὰ τὴν γνῶσιν ὅχι μόνον τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἀστικῆς διοργανώσεως, συγχρόνως δὲ καὶ τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας τοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων ἰδρυθέντος ἐν ταῖς χώραις τῆς παλαιᾶς εὐκλείας κράτους (Ἀδαμαντίου, ἐνθα ἀν. 474, 541 ἐξ., 608 ἐξ., 628 ἐξ., 658 ἐξ. κἀλλ.).

Εἰς τὰ Χρονικά μου τοῦ Μορέως διεξῆλθον ὥς ἐν ὑποτυπώσει τὴν ὀργάνωσιν τῆς φεουδαλικῆς πολιτείας τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας (σ. 459—464). Εἰς μίαν Ἱστορίαν τοῦ Φεουδαλικοῦ Μορέως θὰ ἐπεθύμουν εἰκόνα εὐρεῖαν τῆς παραδόξου ἐκείνης φραγκοπελοποννησιακῆς κοινωνίας, θὰ ἐπεθύμουν ἀναζητήσιν τοῦ ἰδανικοῦ, περὶ τὸ ὁποῖον περιστρέφετο ἡ κοινωνία ἐκείνη, καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀναμίξεως τῶν ξένων μετὰ τῶν ἐγχωρίων, ἀναμίξεως, ἡ ὁποία καθιστάνει τόσον ἐλλυστικὴν τὴν φραγκικὴν ἐποχὴν. Καὶ τὰ στοιχεῖα ταῦτα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὰ ποικίλα ἐπεισόδια τοῦ φραγκομοραϊτικοῦ βίου, τὰ ὁποῖα εὐρίσκομεν ἐγκατεσπαρμένα εἰς τὰς διαφόρους παραλλαγὰς τῆς μοραϊτικῆς χρονογραφίας (Ἀδαμαντίου, ἐνθα ἀν. σ. 511 ἐξ., 597 ἐξ., 629 ἐξ., 654 ἐξ.).

Ὁ κ. Rodd περιωρίσθη εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ πριγκιπάτου καὶ εἰς τὴν τόσον προσφυῶς κληθεῖσαν *histoire bataille*. Ἀκόμη καὶ αἱ ὀλίγαι τοπογραφικαὶ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας δίδει εἰς τὸ περὶ τῶν βαρωνίων κεφάλαιον καὶ ἡ ἀνεπαρκὴς ἐπισκόπησις τοῦ συστήματος τῆς φεουδαλικῆς διανομῆς (I, σ. 158 ἐξ.) φοβεῖται μὴπως ἠφανῶσι φορτικαὶ εἰς τὸν συνήθη ἀναγνώστην. Τοῦναντίον· εἰκὼν τῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως, τῆς ἀναμίκευ μοραϊτικῆς κοινωνίας, τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἀστικῆς διαρρυθμίσεως τοῦ βίου τοῦ πριγκιπάτου θὰ ἦτο ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐλλυστικὴ καὶ διὰ τὸν ἀναγνώστην ευρύτερου κύκλου.

*
* * *

Τοιοῦτον εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Ἀγγλου λογίου, αὐταὶ αἱ ἀρεταί, καὶ αὐταὶ δὲν λέγω ἐλλείψεις, ἀλλ' αἱ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας ἐνόμισα, ὅτι ἔπρεπε νὰ καταγράψω, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἱστορίας του.

Διὰ τῶν παρατηρήσεών μου τούτων ὀλιγώτερον ἠθέλησα νὰ ἐπιδείξω σφάλματα τοῦ συγγραφέως, μᾶλλον δὲ νὰ σκιαγραφήσω τὸ διάγραμμα μιᾶς Ἱστορίας τοῦ Φεουδαλικοῦ Μορέως, ὁποῖαν τὴν φαντάζομαι, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ γραφῇ, καὶ ὁποῖαν προτίθεται νὰ συνυφάνω, ὅταν εὕρω ἀνάπαυλιν ἀπὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν μου ἐργασιῶν.

Διότι, ἦδη, ἤρχισε ζωνρὸν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ παρ' ἡμῖν τῆς σκοτεινῆς καὶ ἐλλυστικῆς ταύτης περιόδου τῆς ἐγκαθιδρύσεως ἐν ταῖς χώραις ἡμῶν μακρινῶν κατακτητῶν, φερόντων ἰδια ἦδη καὶ ἰδίαν κοινωνικὴν μόρφωσιν ἐν μέσῳ λαοῦ ἔχοντος παμπάλαιον πολιτισμὸν διαμορφώσει. Οὗτος ὁ ἰδιᾶζων χρωματισμὸς τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου καθιστάνει αὐτὴν «μίαν τῶν λαμπροτέρων σελίδων εἰς τὰ ἀνθρώπινα χρονικά». Μὲ χαρὰν δὲ βλέπομεν τοὺς ξένους λογίους μελετῶντας τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ δικαίως κρινοντας τὰ κατ' αὐτήν. Ἰδιαιτέρως δ' εὐχαριστίας ὀφείλομεν εἰς τὸν εὐγενῆ Ἀγγλον λόγιον κ. Rennell Rodd,

τὸν θερμὸν φίλον τῆς χώρας ἡμῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ ἔτη τὸν ἐξέτισεν καὶ περὶ τῆς ὁποίας μὲ τόσην ἀγάπην ὁμιλεῖ, ὅτι ἐπλούτισε τὴν ἡμετέραν ἱστορίαν μὲ βιβλίον ὠρεῖον, πιστῶς γεγραμμένον, ἀβιάστως ἐκτυλισσόμενον καὶ εὐχαρίστως ἀναγνωσκόμενον, μάλιστα δέ, — καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἡ μικροτέρα ἀξία τοῦ ἀγγλικοῦ βιβλίου, — μετὰ δικαιοσύνης πρὸς τὸν ἡμέτερον λαὸν διατυπούμενον.

«Ὀλίγα ἔτη, ὁμολογεῖ ὁ συγγραφεὺς (I, σ. 99 ἐξ.), — καὶ μὲ τὰς λέξεις του ταύτας ἀρμόζει νὰ κλείσω τὴν κρίσιν μου, — ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν παλινὸρθωσιν μικρὰ ἔμειναν ἔχνη πρὸς Β. τῆς Θεσσαλίας τῆς ἐφημέρως εὐτυχούς ταύτης ἀποπείρας νὰ ἐπιβληθῇ τὸ ἀτελὲς κοινωνικὸν σύστημα τῆς φεουδαλικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ κυριαρχία τῆς Ῥώμης εἰς ἓνα πολὺ παλαιότερον πολιτισμὸν καὶ εἰς μίαν ἐκκλησίαν ἴσως ἂν μὴ μεγαλυτέρας ἀρχαιότητος».

Ἐν Μυστρά, 4/17 Ὀκτωβρίου 1908.

Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου.

Π. Α. Яковенко. *Κὲ ἱστορίᾳ ἰμμунитета ἐν Βизαντίᾳ*. Юрьевъ 1908 г.

Работа г. Яковенко посвящена одному изъ важнѣйшихъ и любопытнѣйшихъ вопросовъ социальна-правовой исторіи Византійской имперіи — вопросу о происхожденіи и развитіи экскусии. Авторъ совершенно правильно указываетъ, что до самаго послѣдняго времени въ спеціальной ученой литературѣ говорилось весьма мало, часто лишь мимоходомъ, объ этомъ своеобразномъ византійскомъ институтѣ; между тѣмъ, «ἐξουσία» заслуживаетъ болѣе внимательнаго и пристальнаго изученія, т. к. не только даетъ много существенно интереснаго для пониманія нѣкоторыхъ сторонъ государственно-общественныхъ отношеній греческой имперіи, но и при соответствующихъ сопоставленіяхъ и параллеляхъ служить цѣннымъ матеріаломъ для общихъ конструкцій по сравнительной исторіи феодализма. Можно, поэтому, вполне привѣтствовать попытку г. Яковенко дать очеркъ развитія экскусии въ ея сравненіи западно-европейскимъ иммунитетомъ. Нельзя, однако, не выразить сожалѣнія, что авторъ, какъ онъ самъ отмѣчаетъ, ограничилъ сферу своего изученія хрисовулами, данными церковнымъ учрежденіемъ малоазійскихъ областей имперіи и острововъ Эгейскаго и Мраморнаго морей; это обстоятельство, сузивъ тему, сузило и выводы.

Въ началѣ г. Яковенко выясняетъ сущность иммунитета и въ его опредѣленіи примѣняетъ къ Фюстель-де-Куланжу. Свобода отъ входа представителей государственной власти (absque introitu iudicum) — вотъ сущность иммунитета. Далѣе авторъ разбираетъ западно-европейскіе иммунитетные дипломы и выясняетъ, какія льготы и права на ряду съ независимостью въ судебно-административномъ положеніи получаютъ иммунитеты. Охарактеризовавъ сущность и особенности западнаго иммунитета, г. Яковенко переходитъ къ анализу аналогичнаго византійскаго